

واژگانی برای زبان فارسی

امید طبیب‌زاده (دانشگاه بوعلی سینا، همدان)

ساختمان واژه و مقوله دستوری: تشخیص مقوله دستوری واژه‌ها بر اساس ملاک‌های صرفی (گزارش پژوهش)، اثر دکتر علاء‌الدین طباطبایی، پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۸۸.

چندی پیش کتابی با عنوان ساختمان واژه و مقوله دستوری: تشخیص مقوله دستوری واژه‌ها بر اساس ملاک‌های صرفی، اثر جناب آقای دکتر علاء‌الدین طباطبایی به دستم رسید. هم عنوان کتاب و هم نام نویسنده آن، بنده را بر آن داشت تا در اولین فرصت آن را مطالعه کنم. نویسنده در همان خط اول کتاب در پیشگفتار تصریح کرده است که «هدف از پژوهش حاضر، به دست دادن ملاک‌های صرفی برای تشخیص مقوله‌های دستوری واژه‌هاست» (ص ۹). این جمله به قدری ساده و روشن است که ظاهراً نیازی به هیچ شرح و تفسیری ندارد، اما واقعیت این است که تا زمانی که ۷۰-۸۰ صفحه از کتاب را نخواندم در نیافتم که با چه اثر پژوهشی شگفت‌انگیز و مهمی روبه‌رو هستم. زبان بسیار روشن و موجز نویسنده و اجتناب او از پیچیده‌نویسی و نیز احتراز فروتنانه وی از پرداختن به مباحث مقدماتی نظری - که در حال از ملزومات چنین اثری است - همه و همه باعث شد تا اندکی دیر به اهمیت و نقش واقعی کتاب پی ببرم، و عجباً که فصاحت، ایجاز، و خفص جناح نویسنده هم می‌تواند گاه همچون عوامل مخمل بلاغت، مانع از ایجاد ارتباط سریع

خواننده با اثر بشود! در بیان نپرداختن عامدانه نویسنده کتاب به مآخذ و مفاهیم و اصطلاحاتی که البته اشرف کاملی به تمامی آنها داشته است (مثلاً ر.ک. طباطبایی ۱۳۸۲)، تذکر همین یک نکته بس که او تقریباً هیچ ذکری از هیچ یک از آثاری که در این نقد و معرفی به آنها اشاره کرده ام به میان نیاورده است، و نیز از هیچ کدام از اصطلاحاتی که معادل‌های فرنگی آنها را در اینجا به دست داده ام استفاده نکرده و یا دست کم به گونه‌ای استفاده کرده است که گویی از مفاهیم و اصطلاحات کاملاً جاافتاده و بسیار رایج دستور زبان است. در هر حال، در اینجا کوشیده‌ام ابتدا جای خالی مربوط به مقدمات نظری کتاب را به اختصار هرچه تمام‌تر پر کنم تا معلوم شود این اثر متعلق به کدام حوزه از زبان‌شناسی است، و سپس خود اثر را به اجمال معرفی کنم، با این امید که توجه علاقه‌مندان به صرف^۱ و نیز علاقه‌مندان به پردازش زبان‌های طبیعی^۲ و مخصوصاً طرف‌داران رویکرد قاعده‌بنیاد^۳ در این زمینه را به این اثر ارزشمند و راهگشا جلب کنم. در پایان نیز با ارائه یکی دو مثال نشان داده‌ام که چگونه می‌توان در صورت لزوم، با ایجاد تغییراتی جزئی در واژگان، کاربری‌های آن را بسط داد.

واژگان^۴ و نظریه‌های گوناگون مربوط به چگونگی تنظیم اقلام واژگانی^۵ در آن، از جمله بحث برانگیزترین مباحث مربوط به صرف است. بحث درباره واژگان و جایگاه آن در دستور زبان، با کتاب جنبه‌هایی از نظریه نحوی، اثر چامسکی (Chomsky 1965) و اظهار نظرهای بسیار کلی و تقریباً غیرصریح او در این باره آغاز شد، سپس نظریات افراطی معناشناسان زایشی^۶ طرح شد که می‌کوشیدند عملکرد واژگان زبان را با گشتارهایی همانند گشتارهای نحوی توجیه کنند. معناشناسان زایشی قواعد واژه‌سازی را بخشی از قواعد نحو قلمداد می‌کردند و با زیر سؤال بردن رویکرد حوزه‌ای^۷ چامسکی، می‌کوشیدند نظام زبان را صرفاً با دو مؤلفه نحوی و معناشناختی توصیف کنند. چامسکی در اثر معروف خود با عنوان «ملاحظات درباره اسم‌سازی» (Ibid 1970) موضع روشن‌تری را در مورد واژگان اتخاذ کرد و ضمن رد کردن احتجاجات معناشناسان

1. morphology	2. Natural Language Processing=NLP
3. rule based approach	4. lexicon
6. generative semanticists	5. lexical items
	7. modular

زایشی، صریحاً از لزوم قائل شدن به حوزه مستقلی با عنوان واژگان سخن راند (برای اطلاعات بیشتر در این زمینه ر.ک. دبیرمقدم ۱۳۸۳: ۱۵۹-۳۱۲). پس از این اثر، هله (Halle 1973) در مقاله «شروحي بر یک نظریه ساخت واژه»، در پشتیبانی از آراء چامسکی، به تعدیل آراء او پرداخت و بر اهمیت حوزه واژگان تأکید کرد و مدلی را برای واژگان، به عنوان یکی از حوزه‌های زبانی، پیشنهاد کرد. از آن پس مدل‌های گوناگون دیگری برای توضیح چگونگی ساخت و کار حوزه واژگان در چهارچوب نظریه زایشی و بعد از آن در چهارچوب نظریه‌های دیگر پیشنهاد شد (برای آشنایی با بعضی از این مدل‌ها ر.ک. Haspelmath 2002: 39-58; Carstairs-McCarthy 1992: 11-52)، اما علاوه بر زبان‌شناسان نظری، برنامه‌نویسان و مهندسان رایانه نیز که عملاً درگیر کارهای مربوط به پردازش زبان شده بودند، به تدریج و بالاجبار به مباحث مربوط به ویژگی‌های واژگان روی آوردند و مدل‌های گوناگونی را پیشنهاد کردند و مورد استفاده قرار دادند. با افزایش یافتن حافظه و سرعت پردازش رایانه، برای مدتی این تصور قوت گرفت که شاید دیگر نیازی به در نظر گرفتن بخش‌ها و حوزه‌های گوناگون برای واژگان نباشد، اما دیری نپایید که پیشرفت مطالعات نشان داد که حتی در زمینه‌های کاملاً عمل‌گرا و فن‌مداری همچون پردازش زبان و زبان‌شناسی رایانه‌ای نیز نمی‌توان واژگان را صرفاً انبانی از کلمات^۸ در نظر گرفت و تمام واژه‌ها^۹ و صورت‌واژه‌ها^{۱۰} را در یک فهرست عام و مشترک گنجانند. در واقع، نظریه پردازان مدل‌های واژگانی در حوزه پردازش زبان نیز تدریجاً و خودبه‌خود به این نتیجه رسیدند که بهتر است به جنبه‌های شناختی واژگان نیز توجه داشته باشند و در ارائه مدلی برای واژگان، صرفاً به امکانات رایانه‌های پرسرعت و خوش حافظه دل خوش نکنند، بلکه تلقی خود از واژگان ذهنی^{۱۱} یا چیزی شبیه به آن را سرمشق قرار بدهند (به عنوان مثال ر.ک. Brill 1992).

امروزه در بسیاری از مدل‌های واژگانی^{۱۲} اقلام واژگانی را غالباً به دو بخش بسیار کلی تقسیم می‌کنند: یکی بخش فهرست واژه‌ها و دیگری بخش قواعد. به دنبال تفکیک فوق، این بحث نیز خاصه در مباحث مربوط به پردازش زبان طرح می‌شود که مقوله دستوری

8. words

9. lexemes

10. word forms

11. mental lexicon

12. lexical models

یا جزء کلام^{۱۳} کلمات گروه نخست غیر قابل پیش‌بینی است و در نتیجه اطلاعات مربوط به آنها نیز در این زمینه، باید در مقابل هر واژه در فهرست واژه‌ها ثبت شود، اما مقوله دستوری کلمات گروه دوم، بر اساس قواعد مندرج در بخش قواعد، قابل پیش‌بینی است. در زبان‌هایی چون انگلیسی و آلمانی مدل‌های گوناگونی برای نمایش دو بخش کلی واژگان و زیربخش‌های آنها عرضه شده‌است، اما در مورد زبان فارسی، جز اشارات و توضیحات کلی نظری، به کاری نمی‌توان اشاره کرد. کتاب حاضر را می‌توان اولین مدل کاملی دانست که برای نمایش واژگان ذهنی فارسی‌زبانان ارائه شده‌است.

مؤلف کتاب حاضر از حدود ۳۲۰۰۰ واژه مندرج در فرهنگ معاصر فارسی (صدری انتشار ۱۳۸۲) و فرهنگ واژه‌های مصوب فرهنگستان (۱۳۷۶-۱۳۸۲)، به‌عنوان پیکره خود استفاده کرده و آنها را برحسب ساختارشان به دو گروه بسیط و پیچیده تقسیم کرده‌است. واژه‌های بسیط واژه‌هایی هستند که از حیث هم‌زمانی قابل تجزیه به عناصر نقشمند نیستند (مانند: کتاب، زن، مرد، چوپان، داور)، و واژه‌های پیچیده واژه‌هایی هستند که عناصر تشکیل‌دهنده آنها یا به‌صورت مستقل و یا در ساختمان واژه‌های دیگر به‌کار می‌رود (مانند: خطرناک، آب‌انبار، هنرمند). وی سپس مدعی شده‌است که مقوله دستوری واژه‌های بسیط برحسب ساختارشان قابل تشخیص نیست و از این رو باید آنها را همراه با برجسیبی که مقوله‌شان را مشخص می‌کند، در بخش فهرست واژه‌های واژگان درج کرد، اما مقوله دستوری غالب واژه‌های پیچیده را می‌توان برحسب ساختارشان تشخیص داد و از این رو لازم نیست این دسته از واژه‌ها را در واژگان آورد، بلکه تنها باید قواعد ناظر بر شکل‌گیری آنها را در بخش مربوط به قواعد درج کرد. این ۳۲۰۰۰ واژه شامل تقریباً تمامی واژه‌های فارسی معیار و رسمی امروز است و از این رو می‌توان گفت پیکره‌ای که مؤلف آن را برگزیده، در نوع خود کامل است. مؤلف همچنین مرز میان واژه‌ها را با تمام فاصله، و مرز میان واژه‌های تشکیل‌دهنده واژه‌های مرکب را با نیم‌فاصله مشخص ساخته، در این کار از روش توصیه‌شده در فرهنگ املائی خط فارسی (صادقی و زندی‌مقدم ۱۳۸۵) پیروی کرده‌است. البته وی در هیچ‌جای کتاب متذکر استفاده‌اش از این

فرهنگ نشده، اما بررسی املائی کلمات مرکب در واژگان او، مبین استفاده وی از رسم الخط فرهنگ مذکور است.^{۱۴}

روش عمل‌گرا، توصیفی و کاملاً داده‌بنیاد مؤلف، باعث شده است که تکلیف بسیاری از مباحثی که در صرف فارسی همواره با ابهام یا سکوت روبه‌رو بوده است، در اینجا به سادگی مشخص شود. مثلاً او بسیاری از وام‌واژه‌های غیربسیطی را که در مقیاس وسیع وارد زبان فارسی شده است، به عنوان کلمات پیچیده در نظر گرفته و در نتیجه وندهای جدیدی را به فهرست وندهای فارسی افزوده است که دست‌نویسان سنتی و حتی زبان‌شناسان، معمولاً در مورد آنها سکوت کرده‌اند. مثلاً او اسم‌هایی چون مداومت، مزاحمت و مناسبت را کلماتی پیچیده در نظر گرفته که از ساختار «صفت + پسوند -ت» حاصل شده‌اند. به بیان دیگر، در واژگان حاضر، صفت‌هایی چون مداوم، مزاحم و مناسب در فهرست واژه‌ها درج شده است، اما اسم‌هایی چون مداومت، مزاحمت و مناسبت، در فهرست واژه‌ها درج نشده و فقط در بخش قواعد واژگان تصریح شده است که از ترکیب «صفت + -ت» همواره اسم به وجود می‌آید. همین بحث در مورد اسم‌های گرایش و مکتبی چون ارگانسیم، فتودالیسم، لیبرالیسم و ماشینیسم نیز صادق است؛ به این معنا که این اسم‌ها در فهرست واژه‌ها درج نمی‌شود، بلکه اسم‌های ارگان، فتودال، لیبرال و ماشین، در فهرست واژه‌ها درج و در بخش قواعد نیز تصریح می‌شود که از ساختار «اسم + پسوند -یسم» اسم‌گرایش و مکتب به وجود می‌آید.

در کلمات پیچیده، گاهی یک ساختار واحد دو مقوله متفاوت تولید می‌کند؛ مثلاً ساختار «اسم + اسم»، هم اسم می‌سازد (مانند: کتابخانه، دام‌پزشک، دندان‌درد) و هم

۱۴. انتشار فرهنگ املائی خط فارسی را به همت دکتر علی‌اشرف صادقی، حقاً باید ادامه راهی دانست که از اواسط قرن سوم هجری قمری، یعنی از بیش از هزار سال پیش، برای معیارسازی زبان فارسی در ایران آغاز شد و هنوز نیز خوشبختانه با شدت و قوت بسیار ادامه دارد. جای تأسف است که بعضی افراد غیرمتخصص و سیاست‌پیشه در یادداشت‌های شتاب‌زده و جانب‌دارانه خود، به دیده تحقیر به این اثر مهم نگریسته‌اند. اگر قرار باشد که زبان فارسی را در قالب خط فعلی آن وارد عرصه پژوهش‌های پیشرفته و یک‌دست رایانه‌ای بکنیم، چاره‌ای جز پیروی از یک فرهنگ املائی معتبر و جامع مانند فرهنگ املائی خط فارسی نخواهیم داشت. از آنجا که گرایش غالب در این فرهنگ در املائی کلمات مرکب معطوف به جدانویسی آنهاست، می‌توان در صورت لزوم و با استفاده از چند دستورالعمل ساده، نکواهای کلمات را نیز در اقلام پیچیده این فرهنگ نمایش داد.

صفت (مانند: شیردل، وطن دوست، سیاست مدار). مؤلف در مورد عرضه این واژه‌ها در واژگان راه حل ساده و روشنی را برگزیده است. او واژه‌هایی را که بر اساس الگوی کم بسامدتر ساخته شده‌اند واژه‌های نامتعارف نامیده و در درون فهرست واژه‌ها قرار داده است، و واژه‌های پر بسامدتر را در واژگان درج نکرده، بلکه الگوی ساخت آنها را در بخش قواعد عرضه کرده است. مثلاً او در مورد همین ساخت «اسم + اسم»، صفات مرکبی چون شیردل، وطن دوست، و سیاست مدار را که تعدادشان در پیکره مورد استفاده وی بسیار کمتر از تعداد اسم‌های مرکبی با همین ساخت است، به عنوان واژه‌های نامتعارف در درون واژگان آورده، و اسم‌های مرکبی چون کتابخانه، دام‌پزشک، و دندان درد را در واژگان درج نکرده، اما در بخش قواعد تصریح کرده است که ساخت «اسم + اسم» دارای مقوله اسم مرکب است. از آنجا که مؤلف از دادگان مشخص و ثابتی استفاده کرده و راه حل وی مبتنی بر آمار دقیقی از واژه‌های مورد بررسی اوست، می‌توان روش وی را منطبق با شِمّ زبانی و اصل اقتصاد زبانی دانست.

مؤلف، پیش از پرداختن به بحث اصلی خود، که عبارت است از تشخیص مقوله دستوری واژه‌های فارسی در واژگان، اجزاء کلام ذیل را به عنوان مقوله‌های دستوری زبان فارسی معرفی کرده است: اسم، ضمیر، صفت، اسم - صفت عامل، قید، فعل، عدد، حروف اضافه، و پیوندها. در این میان مقوله اسم - صفت عامل که مؤلف برای اولین بار آن را به عنوان یکی از اجزاء کلام فارسی معرفی کرده است، نیاز به توضیح مختصری دارد: شماری از اسم‌ها و صفت‌های فارسی دارای ویژگی‌های صرفی‌ای است که ایجاب می‌کند آنها را در یک مقوله واحد بگنجانیم (ص ۲۷).

او تمام اسم‌ها و صفاتی را که با پسوند -ی، اسم عمل می‌سازند، از مقوله اسم و صفت بیرون آورده و درون مقوله دستوری مشترکی به نام اسم - صفت عامل گنجانده است. در این معنا، اسم‌هایی چون شاعر، آهنگر، و قالی‌باف اسم عامل هستند، و صفاتی فاعلی همچون فریبنده، بخشنده، و زننده، و صفات فاعلی مرخمی چون دل‌فریب، جوان‌گرا، و صلح‌طلب صفت عامل هستند، و کل آنها درون مقوله اسم - صفت عامل می‌گنجد. وجه مشترک تمام اسم‌ها و صفت‌های عامل این است که با پسوند -ی اسم عمل می‌سازند: شاعری، آهنگری، قالی‌بافی - فریبندگی، بخشندگی، زندگی - دل‌فریبی، جوان‌گرایی، و صلح‌طلبی.

اما استدلالی که مؤلف در لزوم قائل شدن به مقوله اسم - صفت عامل می آورد، دقیقاً به مسئله اقتصاد زبانی و مقتضیات واژگان ذهنی مربوط می شود. او ابتدا متذکر وجود چندین فرایند واژه سازی گوناگون و بسیار فعال می شود که حاصل هر کدام از آنها هم صفت عامل می تواند باشد و هم اسم عامل. مثلاً «اسم + گر» (اسم عامل: آهنگر، بیمه گر؛ صفت عامل: ستمگر، آشوبگر)، «اسم + کار» (اسم عامل: خدمتکار، پیمانکار؛ صفت عامل: تبهکار، گناهکار)، «ستاک حال + نده» (اسم عامل: راننده، نویسنده؛ صفت عامل: فریبنده، کوبنده)، «اسم + ستاک حال» (اسم عامل: بادسنج، جغرافی دان؛ صفت عامل: سنت گرا، سلطه پذیر). وی سپس می افزاید:

[چون] چندین فرایند واژه سازی وجود دارد که هم صفت [عامل] می سازد و هم اسم [عامل]... اگر به مقوله اسم - صفت عامل قائل نباشیم باید در هر فرایند یکی از مقوله های اسم یا صفت را در واژگان ذکر کنیم. چنین روشی با اصل اقتصاد در تعارض است. بنابراین، با توجه به اینکه در فارسی، بسیاری از صفت ها از طریق تغییر مقوله به اسم تبدیل می شود، مقوله اسم - صفت عامل به لحاظ نظری موجه به نظر می رسد (ص ۲۹-۳۰).

مؤلف همچنین یاد آور می شود که تعداد کمی اسم - صفت عامل بسیط در فارسی وجود دارد، اما مثال هایی که به دست می دهد همه اسم عامل هستند و هیچ صفت عاملی در میان آنها مشاهده نمی شود، مانند بزاز، شاعر، و نجار (ص ۳۰). وی همچنین تصریح می کند که این اسم ها را، هم در زمره اسم های بسیط واژگان خود آورده است، و هم در فهرست جداگانه ای با عنوان اسم های عامل بسیط، اما هیچ توضیحی نمی دهد که چرا این موارد را در دو فهرست جداگانه درج کرده است. در هر حال، همه اسم های عامل بسیط با گرفتن پسوند -ی به اسم عمل تبدیل می شوند (مانند: بزازی، شاعری و نجاری)، اما هیچ کدام از این اسم های عمل در واژگان درج نمی شوند، بلکه فقط در بخش قواعد واژگان تصریح می شود که از ترکیب «اسم عامل + ی» همواره اسم عمل به وجود می آید. در واقع، مؤلف دو مقوله متفاوت اسم عامل و صفت عامل را در درون مقوله واحدی با عنوان «اسم - صفت عامل» گنجانده است تا مسئله پردازش واژه ها در واژگان با هزینه کمتری صورت بگیرد. با استدلال های صوری دیگر هم می توان نشان داد که گنجاندن این دو مقوله متفاوت در درون یک مقوله واحد، منطبق با شم زبانی

فارسی‌زبانان است. مثلاً اکثر اسم‌های فارسی با گرفتن پسوند -ی، مبدل به صفت می‌شوند (آب: آبی؛ چوب: چوبی؛ قلم: قلمی؛ کاغذ: کاغذی)، و بسیاری از صفات نیز با گرفتن پسوند -ی مبدل به اسم می‌گردند (بد: بدی؛ خوب: خوبی؛ زرد: زردی). اما چنان‌که دیدیم، تمام اسم‌ها و صفاتی که مؤلف آنها را درون مقوله اسم - صفت عامل قرار داده‌است، با گرفتن پسوند -ی به اسم عمل تبدیل می‌شوند؛ یعنی زبان فارسی با این دسته از اسم‌ها و صفات رفتار مشابهی دارد و به همین دلیل، می‌توان آنها را یک طبقه طبیعی در ذهن فارسی‌زبانان دانست و در درون مقوله واحدی قرار داد.

پس از توضیحات مقدماتی نویسنده، به فصل سوم کتاب با عنوان ساختمان واژه‌های مرکب (ص ۶۱) می‌رسیم که می‌توان آن را نخستین بخش از واژگان حاضر دانست. مؤلف در این بخش حدود ۹۰ ساختار گوناگون را برای کلمات مرکب فارسی به دست داده و در عین حال متذکر شده‌است که کدام‌یک از کلماتی که از این ساختارها حاصل می‌آیند لازم نیست در فهرست واژه‌ها ذکر شوند و کدام‌یک باید به عنوان واژه‌های نامتعارف در فهرست واژه‌ها قرار گیرند. مثلاً دومین ساختاری که او معرفی کرده «اسم + صفت فاعلی» است که حاصل آن اسم - صفت عامل (مانند: آغازکننده، شرکت‌کننده، گردآورنده، وام‌دهنده، هستی‌بخشنده، یاری‌دهنده) است. نویسنده تصریح می‌کند که تمام واژه‌های حاصل از این ساخت، اسم - صفت عامل است، بنابراین هیچ‌یک از این واژه‌ها نباید در فهرست واژه‌های واژگان درج شود، یا پنجمین ساختی که در این قسمت معرفی شده ساخت «اسم + صفت حالیه» است که حاصل آن دو دسته از کلمات است؛ یکی صفت یا قید (مانند: رقص‌کنان، دل‌هراسان، چشم‌گریبان)، و دیگری اسم (مانند: عقدکنان، برگ‌ریزان، حنابندان). مؤلف متذکر می‌شود که چون این ساخت، به عنوان یک قاعده کلی، صفت یا قید تولید می‌کند، لازم نیست آنها را در واژگان درج کنیم، اما اسم‌هایی که از این ساخت حاصل می‌شوند، همه واژه‌های نامتعارف هستند و باید در واژگان درج شوند.

فصل چهارم کتاب با عنوان ساختمان واژه‌های مشتق (ص ۹۷) به بررسی همین نوع قواعد و مسائل در حوزه فرایند واژه‌سازی اشتقاقی^{۱۵} اختصاص دارد. مؤلف واژه‌های مشتق را

به دو گروه مشتق پسوندی و مشتق پیشوندی تقسیم کرده و همه را یک به یک بررسی کرده و مشخص ساخته است که کدام یک از این مشتقات باید در واژگان درج شود و کدام یک توسط بخش قواعد واژگان تولید گردد. در این بخش با بیش از ۱۲۰ ساختار اشتقاقی گوناگون آشنا می شویم.

فصل پنجم با عنوان تصریف واژه‌ها (ص ۱۴۱)، به بررسی وندهای تصریفی و واژه‌بست‌ها اختصاص دارد. بدیهی است که هیچ یک از صورت‌واژه‌های حاصل از واژه‌سازی تصریفی^{۱۶} در فهرست واژه‌های واژگان درج نمی‌شود. در هر حال، ارائه ساختارهای مولد واژه‌های مرکب و مشتق و نیز صورت‌های تصریفی در این اثر، به همراه مثال‌های متعدد برای هر ساختار، کتاب حاضر را به متن درسی کاملی برای آموزش صرف فارسی نیز تبدیل کرده است. شایسته است که استادان درس صرف فارسی به این جنبه از کتاب حاضر نیز توجه کنند.

از صفحه ۱۶۹ فهرست واژه‌های کتاب آغاز می‌شود که به ترتیب عبارت‌اند از فهرست اسم‌های بسیط، صفت‌های بسیط، فهرست افعال بسیط: ستاک‌های حال و ستاک‌های گذشته، فهرست ضمایر، اصوات، نام‌آواها و شبه‌جمله‌های دعایی، و فهرست واژه‌های پیچیده نامتعارف: اسم‌های پیچیده، صفت‌های پیچیده، قیده‌های پیچیده. از این فهرست‌ها می‌توان به‌عنوان داده‌های جامع و مطمئنی برای انجام تحقیقات گوناگون در زمینه مقوله‌های دستوری فارسی نیز استفاده کرد.

اما از آنچه گذشت پیداست که این فهرست‌ها فقط شامل تکواژهای آزاد^{۱۷} و واژه‌های پیچیده‌ای است که بخش قواعد نمی‌تواند مقوله دستوری آنها را تعیین کند. به عبارت دیگر، بر اساس این واژگان، اهل زبان باید مقوله دستوری موارد فوق را به خاطر بسپارند، اما می‌توانند مقوله بقیه واژه‌ها را که در فهرست‌ها ذکر نشده است، بر اساس قرائن صوری مندرج در بخش قواعد، پیش‌بینی کنند. این واژگان عملاً فاقد فهرستی از تکواژهای وابسته^{۱۸}، مثلاً پسوندها و پیشوندهای اشتقاقی و تصریفی است. چنان‌که دیدیم، وضعیت این‌گونه تکواژها در بخش‌های مربوط به قواعد روشن می‌شود.

16. inflectional word formation

17. free morphemes

18. bound morphemes

واژگان حاضر به شکلی مطلوب و منطقی آماده شده است، به گونه‌ای که می‌توان از آن به‌عنوان مدل یا مرجع مناسب و قابل اعتمادی برای تهیه واژگان پیشرفته‌تر در برنامه‌های گوناگون پردازش زبان و مخصوصاً مباحث مربوط به برجسب‌زنی مقوله‌های دستوری^{۱۹} استفاده کرد. بدیهی است که در چنین مواردی، بسته به نوع کاربری، باید تغییراتی در آن به وجود آورد. ساختار واژگان حاضر به گونه‌ای طراحی شده است که به راحتی و بدون نیاز به دگرگون کردن اساس آن، می‌توان چنین تغییراتی را در آن پدید آورد. در این قسمت به اختصار به یکی دو مورد از چنین تغییراتی اشاره می‌کنیم.

از جمله سؤال‌هایی که در مورد مدل‌های گوناگون واژگان ذهنی طرح می‌شود این است که ذهن انسان کدام دسته از کلمات را تک‌تک به خاطر می‌سپارد و معنای کدام دسته را بنا به قواعد صرف زبان پیش‌بینی می‌کند. پاسخ هرچه باشد، نتیجه این خواهد بود که کلمات دسته نخست در فهرست واژه‌ها گنجانده می‌شوند، اما کلمات دسته دوم در آن فهرست درج نمی‌شوند، بلکه تنها قواعد ناظر بر شکل‌گیری آنها در بخش مربوط به قواعد درج می‌شود. چنان‌که دیدیم، واژگان حاضر لزوماً چنین هدفی ندارد، بلکه بیش از هر چیز می‌کوشد تا مقوله دستوری کلمات پیچیده را با استفاده از قرائن صوری پیش‌بینی کند. البته این دو هدف تا حد زیادی همپوشی دارند، اما در مواردی نیز این همپوشی چندان به چشم نمی‌خورد یا بسیار کلی‌تر از آن می‌شود که بتوان به قطعیت بدان استناد کرد. به‌عنوان مثالی از همپوشی کامل این دو بحث می‌توان به ساخت «اسم + -مند» اشاره کرد که در فصل چهارم کتاب با عنوان ساختمان واژه‌های مشتق از آن یاد شده است. از این ساخت همواره صفت حاصل می‌شود، و پسوند -مند نیز در آن همواره به معنای دارنده است. مثلاً ثروتمند یعنی دارنده ثروت، خردمند یعنی دارای خرد، قاعده‌مند یعنی دارای قاعده، و غیره (ص ۱۰۸). به عبارت دیگر، بر اساس این ساخت، هم مقوله دستوری و هم معنای واژه‌های حاصل از آن قابل پیش‌بینی است، به همین دلیل لازم نیست که واژه‌های حاصل از این ساخت در فهرست واژه‌های واژگان درج شوند. بدیهی است که واژه‌هایی چون کمند و سمند که ربطی به ساخت فوق ندارند، باید در فهرست

واژه‌ها درج شوند. اما چنان‌که گفتیم این همپوشی همواره دقیق و قطعی نیست. مثلاً باز هم در همان فصل چهارم می‌خوانیم که با ساختار «اسم + ک»، اسم‌های گوناگونی همچون اسم مکان (لشکرک)، اسم گیاه (میخک)، نام بیماری (خروسک)، نام ابزار (بادامک)، اسم خوردنی (پشمک)، و برخی از اسم‌هایی را که مطلق وابستگی را با اسم پایه می‌رسانند (سنگک)، ساخته می‌شود. مؤلف تصریح می‌کند که این ساخت، به‌عنوان یک قاعده کلی، همواره اسم تولید می‌کند؛ بنابراین، هیچ‌یک از کلمات حاصل از این ساخت در واژگان ذکر نمی‌شود (ص ۱۰۲). بدیهی است که واژه‌های بسیطی چون تَرک، خشک، دَرک، غلغلک و کپنک، که اسم هستند اما ربطی به ساخت فوق ندارند، باید در فهرست واژه‌ها درج شوند. در هر حال، چنان‌که می‌بینیم این ساخت به‌دقت مقوله دستوری واژه‌های حاصل از آن را پیش‌بینی می‌کند، اما در مورد پیش‌بینی معنای آن چندان دقیق نیست. مثلاً بر اساس این ساخت به قطعیت می‌توان گفت که واژه‌هایی چون خازک (نوعی خرما) و خروسک (نوعی قالی درشت‌بافت نامرغوب)، اسم هستند، اما صرفاً بر اساس این ساخت، معنای دقیق یا حتی معنای کلی آنها را نمی‌توان تعیین کرد. وقتی فقط مقوله دستوری واژه‌ها از روی ساختشان قابل پیش‌بینی است اما معنای آنها قابل پیش‌بینی نیست، می‌توان در صورت لزوم تمهیداتی اندیشید تا ناهمپوشی‌های این دو حوزه، تا حد امکان، جبران شود. مثلاً می‌توان حوزه‌های معنایی را هرچه محدودتر گرفت تا تعداد واژه‌های بیشتری را در خود بپوشانند، و یا می‌توان تعدادی از واژه‌هایی را که معنایشان در هیچ کدام از حوزه‌ها نمی‌گنجد یا به‌هیچ‌وجه قابل پیش‌بینی نیست، به‌عنوان واژه‌هایی که از حیث معنایی نامتعارف هستند، درون فهرست واژه‌ها ذکر کرد. البته چنین بحث‌هایی در این مختصر نمی‌گنجد، اما قدر مسلم این است که واژگان حاضر برای اولین بار این امکان را به ما می‌دهد تا با استناد به پیکره‌ای انبوه و واقعی از واژه‌های فارسی و نیز فهرست جامعی از قواعد صوری واژه‌سازی در این زبان، بتوانیم درباره شکل واژگان فارسی بحث کرده، نسبت به پیش بردن آن اقدام کنیم.

در میان فهرست واژه‌های کتاب حاضر جای فهرست افعال مرکب خالی است. احتمالاً مؤلف کتاب به دو علت خود را درگیر ضبط افعال مرکب فارسی نکرده است:

یکی اینکه افعال مرکب ضبط شده در فرهنگ معاصر فارسی (صدی افشاری ۱۳۸۲) و فرهنگ واژه‌های مصوب فرهنگستان (۱۳۷۶-۱۳۸۲)، چنان‌که باید میباید تعداد واقعی این افعال در زبان فارسی امروز نیست، و دیگر اینکه ضبط دقیق این افعال خود به کتاب دیگری در حجم و اندازه همین کتاب نیاز دارد. بدیهی است که تهیه فهرستی از افعال مرکب فارسی کار ساده‌ای نیست و انجام چنین مهمی مستلزم روشن شدن بحث‌های نظری بسیاری در زمینه افعال مرکب فارسی و ویژگی‌های آن است و نگارنده این سطور یقین دارد که اگر فقط یک نفر از عهده این کار برآید، آن یک نفر کسی جز مؤلف همین کتاب نخواهد بود. امیدوارم دکتر طباطبایی در ویرایش‌های بعدی کتاب حاضر، فهرست افعال مرکب را نیز به آن بیفزاید و به این ترتیب هم بر فواید واژگان‌نگاری کتاب بیفزاید و هم باب تازه‌ای را برای رسیدن به ماهیت واقعی این افعال در زبان فارسی فتح کند.

از این پس، تمام کسانی که در حوزه واژگان فارسی کار می‌کنند، چه آنان که به مطالعات نظری و شناختی می‌پردازند و چه آنان که درگیر پژوهش‌های مربوط به پردازش زبان و برچسب‌دهی خودکار مقوله‌های دستوری واژه‌های فارسی هستند، از این اثر ارزشمند بی‌نیاز نخواهند بود. به اعتقاد نگارنده، حتی بهتر است از این پس تمام کسانی که به بررسی‌های داده‌بنیاد و هم‌زمانی در زمینه صرف فارسی می‌پردازند، برای یک‌دست کردن تحقیقات و نتایج کار خود، از داده‌ها و رسم‌الخط کتاب حاضر استفاده کنند. چنان‌که اشاره شد، داده‌های این کتاب برگرفته از دو مأخذ معتبر فرهنگ معاصر فارسی (صدی افشاری ۱۳۸۲) و فرهنگ واژه‌های مصوب فرهنگستان (۱۳۷۶-۱۳۸۲) است، و رسم‌الخط آن نیز منطبق با دستورالعمل‌های فرهنگ املائی خط فارسی (صادقی و زندی‌مقدم ۱۳۸۵) است.

این کتاب با شمارگان بسیار کم ۵۰۰ نسخه چاپ شده است و متأسفانه افتادگی‌ها و اغلاط مطبعی آن نیز کم نیست. از طرفی، ناشر کتاب نیز اهتمام درخوری برای توزیع چنین کتابی به خرج نداده است و تهیه آن، جز از طریق تماس مستقیم با خود ناشر، میسر نیست! امیدواریم این کتاب ارزشمند به صورتی شسته‌رفته‌تر و با شمارگانی بیشتر و توزیعی بهتر، تجدید ویرایش و چاپ شود و در دسترس علاقه‌مندان قرار گیرد.

منابع

دبیرمقدم، محمد (۱۳۸۳)، زبان‌شناسی نظری؛ پیدایش و تکوین دستور زایشی (ویراست دوم)، سمت، تهران؛
صادقی، علی‌اشرف و زهرا زندی‌مقدم (۱۳۸۵)، فرهنگ املائی خط فارسی، فرهنگستان زبان و ادب فارسی،
تهران؛

صدری افشار، غلامحسین (۱۳۸۲)، فرهنگ معاصر فارسی، فرهنگ معاصر، تهران؛
طباطبایی، علاء‌الدین (۱۳۸۲)، اسم و صفت مرکب در زبان فارسی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران؛
فرهنگستان زبان و ادب فارسی (۱۳۸۲)، فرهنگ واژه‌های مصوب فرهنگستان (۱۳۷۶-۱۳۸۲)، فرهنگستان
زبان و ادب فارسی، تهران؛

Brill , E. (1992), "A simple rule-based part of speech tagger", *Proceedings of the Third Conference on Applied Computational Linguistics (ACL)*, Trento: Italy;

CARSTAIRS -McCarthy , A. (1992), *Current Morphology*, London: Routledge;

Chomsky , N. (1965), *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge: MA: MIT Press;

— (1970), "Remarks on nominalization", in R. A. JACOBS and P. S. ROSENBAUM (eds), *Reading in English Transformational Grammar*, Waltham: 184-221;

Halle , M. (1973), "Prolegomena to a theory of word-formation", *Linguistic Inquiry*, 4: 3-16;

HASPELMATH , M. (2002), *Understanding Morphology*, London: Arnold.

□